

Соловецький період життя П.Калнишевського: історіографія

У статті розкривається стан дослідження в історичній науці проблеми ув'язнення останнього кошового отамана Запорозької Січі П.Калнишевського в стінах Соловецького монастиря.

Ключові слова: історіографія, П.Калнишевський, кошовий отаман, Нова Січ, Соловецький монастир.

В статье раскрывается состояние исследования в исторической науке проблемы заключения последнего кошевого атамана Запорожской Сечи П.Калнишевского в стенах Соловецкого монастыря.

Ключевые слова: историография, П.Калнишевский, кошевой атаман, Новая Сечь, Соловецкий монастырь.

The article, consisting of research in historical science of problem of conclusion of the last ataman Zaporoz'koy Sichi of P.Kalnyshevskogo opens up of walls of Soloveckogo of monastery.

Key words: historiography, P.Kalnyshevskiy, koshoviy ataman, New Sich, Soloveckiy monaster.

4 червня 1775 р. російські війська під командуванням П.Текелія оточили Січ. Кошовий отаман П.Калнишевський, військовий суддя П.Головатий та військовий писар І.Глоба були взяті під варту. Заарештувавши козацьку старшину, царський уряд виніс вирок, за яким військового писаря І.Глобу відправляли до Туруханського, військового суддю П.Головатого – до Тобольського, а кошового П.Калнишевського – до Соловецького монастирів. Довгий час про місце перебування П.Калнишевського після зруйнування Січі не було відомо навіть козакам, оскільки царський уряд тримав це у великій таємниці. Як результат такої політики, ім'я П.Калнишевського надовго зникло зі сторінок публікацій. Єдиним джерелом, яке містило відомості про останні роки життя кошового, довгий час залишалися міфи, легенди, пісні.

Вперше згадку про П.Калнишевського зустрічаємо в дворянській історіографії, в праці А.Скальковського "Історія Нової Січі...", що вийшла друком у 1848 р. А.Скальковський, який для написання своєї праці користувався виключно документами архіву Коша останньої Запорозької Січі, не вивчаючи архівосховищ центральних урядових установ Росії, скаржився на "цілковиту нестачу документів" щодо подальшої долі січової старшини після арешту в червні 1775 р. Посилаючись на одну з українських пісень ("Ой полети, та полети, чорная галко, та на Дон рибу їсти!"), науковець припускав, що, Калнишевський був спершу відправлений на проживання десь на береги Дону" [1, с. 563]. Проте невідомо, чому автор не вказує справжнього місця перебування кошового. Навіть в останньому виданні "Історії Нової Січі..." 1885 р. А.Скальковський не використав наукові здобутки дослідників другої половини XIX ст. стосовно ув'язнення П.Калнишевського.

Лише з появою праці П.Єфименка "Калнишевській послідній кошевой Запорожской Сечи 1691–1803" [2] вдалось розвіяти міфологізацію, яка утвердилась у суспільстві та широко використовувалася науковцями. Принагідно зауважити, що такий стан речей пояснюється й установками російського уряду, який намагався приховати цей факт. П.Єфименку вдалось з'ясувати справжнє місце, де було ув'язнено П.Калнишевського. На початку 1860-х рр. він перебував у засланні на узбережжі Білого моря. Відвідавши влітку село Ворзогори Архангельської губернії, П.Єфименко почув розповідь місцевого жителя, який бував у Соловецькому монастирі на богомоллі й бачив козацького ватажка, а також записав спомини й іншого поморського мешканця про кошового [3, с. 411].

Не маючи змоги самому потрапити до Соловецького архіпелагу, П.Єфименко доручив своїм товаришам, членам Російського географічного товариства П.Чубинському та А.Гоздаво-Тишинському, розшукати документальні свідчення про П.Калнишевського в Соловецькому монастирі. А.Гоздаво-Тишинський знайшов кілька документів у монастирському архіві, які підтвердили звістки про ув'язнення козацького ватажка на Соловках, а П.Чубинський розшукав його могилу й речі (Євангеліє і запрестольний хрест), подаровані П.Калнишевським монастирю з нагоди свого звільнення у 1801 р., та занотував напис на могильній плиті. Саме на основі цих даних П.Єфименко написав статтю, присвячену 100-річчю зруйнування Січі, яка була надрукована 1875 р. у журналі "Русская старина" [4, арк. 1]. Тому П.Єфименко справедливо можна назвати першопрохідцем у дослідженні даної проблематики.

Значна роль у висвітленні останніх років життя П.Калнишевського належить досліднику Д.Яворницькому. Зацікавившись публікаціями П.Єфименка, він почав самостійно збирати відомості про соловецьке ув'язнення кошового та готувати публікації, в яких у міру дослідження змінювалися погляди історика. Доказом цього є листи до видавця Ф.Лебідінцева від 5 січня 1886 р., в яких Д.Яворницький прохав внести зміни в його статтю: "Перш за все виправте те, що тіло Калнишевського поховане не біля головної церкви, як у мене зазначено, а біля церкви св. Митрополита Пилиппа Количьова..." [5, с. 101].

Постать П.Калнишевського настільки зацікавила Д.Яворницького, що він особисто відвідав навесні 1887 р. Соловецький монастир. Про свої плани Д.Яворницький повідомляв Я.Новицького ще у квітні 1886

р.: "Сяду на машину і ген-ген ... до Білого моря, а по Білому морю на Соловецький острів, де хочу побачити могилу сердешного Петра Івановича Калниша, а звідтіля поверну у гнилий Петербург ... та й докінчаю своє "Запорожже" [6, с. 170]. Результати поїздки були вдалими, історик вдалось зібрати унікальні архівні матеріали про П.Калнишевського, які пролили світло на становище кошового в ув'язненні ("Полугодовая Чернова ведомость о монашествующих и содержащихся арештантах" за №121 та ін.), розшукати могилу останнього кошового й поспілкуватися зі старожилами монастиря, розповіді яких було записано. Доказом активного дослідження долі П.Калнишевського є епістолярна спадщина історика, яка містить листи з описами подорожей до Архангельська, в одному з яких історик повідомляв Я.Новицького: "Знайшов я там (на Соловках. – А.Б.) кой-шо таке об кошовому Калнишевському, чого не чув і пан Єфименко" [7, с. 176]. Результатом поїздки стало написання ряду статей у "Новостях" та "Историческом вестнике".

Вагомим внеском у розвиток історичної науки є визначення конкретних місць ув'язнення кошового – Головленської камери Архангельської башти та Прядильної башти, де П.Калнишевський просидів до 1788 р. Потім був переведений до 15-ї, а згодом до 14-ї келії. Отже, відвідавши особисто монастир і дослідивши цілий ряд документів, Д.Яворницький приходить до висновку, що "... хотя положение Калнишевского было и не легко, но с тем вместе и не было так ужасно, как я себе представлял раньше" [8, с. 6]. Проте, як видно з архівних документів, Д.Яворницький не повністю дослідив дану проблематику. Зокрема, істориком не згадується лист ієромонаха, в якому П.Калнишевський просить дозволити йому за власний кошт полагодити дах келії, в якій він перебував. Та й сам дослідник скаржився на неможливість точного встановлення місця перебування П.Калнишевського до 1788 р. у зв'язку з відсутністю документів більш раннього періоду. Однак саме даний лист, датований 1779 р., дає змогу стверджувати, що перебування в камері було недовготривалим, оскільки в листі чітко вказується місцем ув'язнення – келія.

Досліджуючи умови перебування П.Калнишевського за ґратами Соловецького монастиря, Дмитро Іванович приходить до висновку, що кошовий мав привілейоване становище порівняно з іншими в'язнями. Як доказ цього історик вказує на отримання в'язнем значної суми в розмірі 365–366 крб на рік. До того ж кошти, які йшли на його утримання, видавалися спочатку повністю на весь рік, а потім щомісячно, причому "всякий раз в получении их расписывался караульный солдатъ, бывший при заключенном" [9, с. 10–11]. Як зауважує Д.Яворницький, "лишенный только прав, Калнишевский однако сохранил при себе деньги, на которые купил для церкви крест и евангелие" [10, с. 13].

Вивчаючи знайдений матеріал, зокрема "Ведомости о колодниках бывших у исповиди и святого причастия", історик підтвердив версію і про залишення кошовим на певний час місця свого ув'язнення під час великого, а інколи й Успенського посту.

Підтвердив Дмитро Іванович і наявність подарованих отаманом монастирю Євангелія та запрестольного хреста, надавши детальний опис книги. Д.Яворницький також точно зафіксував місце могили П.Калнишевського: "... близь алтаря соборного храма Св. Преображення, с южной стороны", між могилами російського публіциста початку XVII ст. А.Палицина та архімандрита Феодорита [11, с. 168]. Піддає сумніву автор вік смерті кошового – 112 років, зазначений на надгробній плиті. До такої думки підштовхнули автора знайдені документи: "В самых исповедных росписах против имени Калнишевскаго число лет его нигде не показано, тогда как число лет других арестантов везде точно определено" [12, с. 168]. Напевно, за твердженням автора, кошовий і сам не знав, скільки йому років.

Як підсумок, у 1887 р. Д.Яворницький опублікував статтю під назвою "Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский" у журналі "Дон". Здобутий під час поїздки матеріал вплинув і на остаточне завершення праці "Запорожье в остатках старины и преданиях народа", над якою Д.Яворницький почав працювати ще в 1883 р.

Отже, саме завдяки дослідженням П.Єфименка та Д.Яворницького було повернуто ім'я останнього кошового отамана Запорізької Січі та введено до наукового обігу справжнє місце перебування П.Калнишевського після трагічного для козацтва та всього українського народу 1775 р.

Заслуговує на увагу також праця К.Одовця "Істори України за часов Петра Великого и Катерины II", в якій П.Калнишевському присвячено один із розділів. Не вдаючись до детального висвітлення ув'язнення П.Калнишевського, автор вказує на 25-річне перебування кошового в келії: "Келия, в котру засадили Калнишевского, була незвичайно мала; свет проходил до ней через дерку таку за-в-большки що ледви можна було просунути в ню руку..." [13, с. 30]. Така спрощеність висновків загалом характерна для більшості праць як радянського періоду, так і сучасної історіографії. Проте в основу праці лягла більшість матеріалу, запозиченого саме з дослідження П.Єфименка.

Чільне місце в історіографії належить статті М.Колчина "Ссылные и заточенные в острог Соловецкаго монастыря в XVI–XIX вв." [14], що являє собою історичний нарис, складений на основі архівних документів. Історик так описує каземат, у якому сидів П.Калнишевський: "Перед нами маленькі, приблизно в два аршини заввишки, двері з малюсінким віконцем посередині їх; двері ці ведуть у житло в'язня, куди ми і входимо. Воно має форму лежачого зрізаного конуса з цегли, завдовжки майже в чотири аршини, завширшки в сажень, висота при вході – три аршини, у вузькому кінці – півтора. Біля входу праворуч ми бачимо лаву, що була ложем для в'язня... На другому боці рештки розламаной печі. Стіни... сирі, запліснявілі, повітря затхле, сперте. У вузькому кінці кімнати є

маленьке віконечко вершків шість у квадраті; промінь світла, наче крадькома, через три рами і двоє ґрат тьмяно освітлює цей страшний каземат. При такому світлі читати можна було в найсвітліші дні і то з великою напругою зору. Якщо ув'язнений намагався через це вікно подивитися на світ божий, то перед його очима поставало лише кладовище, що знаходилося прямо перед вікном" [15, с. 123–124].

Подає М.Колчин також діалог між П.Калнишевським та Олександром І, який в історичній літературі ставиться під сумнів. Проте, щоб там не було, саме Олександр І у 1801 р. звільнив кошового з ув'язнення.

Відомості про в'язнів Соловецького монастиря знаходимо і в статті В.Іконнікова, опублікованій на сторінках журналу "Русская старина" [16]. Хоча згадка про П.Калнишевського й відсутня, проте цінність її полягає в можливості ознайомитись з умовами перебування в'язнів у стінах монастиря та зробити загальні висновки про становище ув'язнених на Соловках.

Дивно, що в публікаціях С.Максимова, В.Немировича-Данченка та невідомого автора праці "Соловецький монастир и его святыни", які безпосередньо відвідали Соловки, не міститься жодної згадки про П.Калнишевського [17; 18; 19].

Проблема перебування П.Калнишевського за ґратами в стінах Соловецького монастиря віднайшла своє відображення і в працях істориків наступних періодів, в основу яких лягли надбання їх попередників. Зокрема, що стосується висвітлення становища П.Калнишевського в ув'язненні, то в суто фактографічному плані маємо зображення його як в'язня, що 25 років просидів у кам'яному мішку в жахливих умовах; втративши зір, кошовий при цьому не втратив здорового глузду. Спершу він перебував у казематі (за одними даними, 12 років, за іншими – 16) і лише потім був переведений до келії, де були дещо кращі умови. Отримуючи велике жалування – 1 крб на день, кошовий зробив щедрі подарунки монастирю: запрестольний хрест та Євангеліє. Так, наголошуючи на суворих умовах ув'язнення, К.Одовець зазначає: "За 25 летъ тяжких мукъ тело змарнело. То було не тело; а кости, обшити шкурою" [20, с. 32].

В другій половині ХХ ст. виходять друком праці М.Гернета та Г.Фруменкова, присвячені безпосередньо Соловецькому монастирю та його в'язням, що пролили світло на "темні" сторони даної проблеми та відзначилися новизною. Серед ув'язнених згадується й П.Калнишевський.

Досліджуючи монастирські тюрми, М.Гернет належну увагу приділив саме Соловецькому монастирю як найдавнішому місцю ув'язнення, детально описавши внутрішню будову монастиря, навівши параметри й умови казематів, які свого часу були камерами для в'язнів. Зацікавившись, як і більшість науковців, Соловецьким монастирем, автор дослідив його історію, відзначивши при цьому, що дане місце було призначене не лише для молитви, а й довгий час використовувалось як місце покарання так званих злочинців – "... врагов православной церкви, государственного строя, уголовных преступников и жертв всякого рода произвола" [21, с. 218].

Цінність праці полягає в опублікуванні такого цінного документа, як "Ведомость о содержавшихся в Соловецком монастыре колодниках от июня по октябрь месяц 1786 года". В даній відомості під №8 подано і прізвище П.Калнишевського, який, як зазначено в ній, перебував у монастирі з 29 червня 1776 р., згідно з донесенням Г.Потьомкіна, за височайшим повелінням, безвипускно з монастиря, залишений не лише без переписки, а й без усякого зі сторонніми людьми спілкування за неослабленим караулом солдат [22, с. 222]. Описуючи режим арештантів, і П.Калнишевського зокрема, автор наголошує, що умови утримання кошового були найсуворішими порівняно з іншими в'язнями, зауважуючи при цьому, що саме ув'язнення П.Калнишевського в Головленьській вежі є доказом намагання уряду якомога далі сховати своїх ворогів і тримати їх ув'язнення в глибокій таємниці.

У 60–70-х рр. ХХ ст. виходять праці Г.Фруменкова "Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке" та "Узники Соловецкого монастыря". Присвятивши один із розділів П.Калнишевському, автор, досліджуючи питання відправлення П.Калнишевського на Соловки, приходять до висновку, що ніякого власного майна, яке нібито перевозилося на трьох возах, кошовий при собі не мав, оскільки "войсковые ценности и все личное имущество кошового было конфисковано. Кальнишевский прибыл в Архангельск без вещей... В монастырь Кальнишевский ничего не привез, кроме одежды, которая была на нем" [23, с. 50]. При висвітленні становища кошового в ув'язненні соловецького монастиря Г.Фруменков не лише узагальнив накопичений П.Єфименком, Д.Яворницьким та М.Колчином матеріал, а й увів до наукового обігу нові документи з Державного архіву Архангельської області та Російського державного архіву давніх актів. Проте подані Г.Фруменковим відомості все ж не дозволили уточнити кілька важливих аспектів проблеми. Насамперед, залишилось без з'ясування конкретне місце утримання П.Калнишевського в ув'язненні. Дослідник змушений був у цьому питанні спиратися на записи монастирських переказів Д.Яворницького та М.Колчина, зазначаючи при цьому, що: "Заточение было ужасным, условия существования нечеловеческие" [24, с. 50], внаслідок чого П.Калнишевський втратив зір.

Про місце перебування П.Калнишевського після зруйнування Січі дізнаємося і з праці Р.Пересветова [25], в якій автор переважно спирається на дослідження А.Скальковського та П.Єфименка.

Зауважимо, що свого часу існувала думка про можливе звільнення кошового з ув'язнення значно раніше, ніж у 1801 р. Проте на сьогодні така версія не знайшла відгуку серед науковців.

Так, у статті "К истории заточения кошового П.Калнышевского в Соловецком монастыре" [26] вказується, що на честь святкування 25-річчя царювання імператриці Катерини II в 1787 р. було видано маніфест "О разных дарованных народу милостях", в якому повідомлялось про надання свободи тим злочинцям, які перебувають в ув'язненні більше 10 років. Згаданий маніфест був направлений і до Соловецького монастиря. Проте, відчувачи труднощі з визначенням долі "колодників", про яких нічого не вказувалося в документі, архімандрит Соловецького монастиря відправив до Архангельського намісництва відомість із переліком прізвищ ув'язнених, серед яких під №7 було прізвище Калнишевського. Проте архангельський генерал-губернатор, розглянувши списки, зазначив, що вказані колодники не підлягають під дію маніфесту [27, с. 142]. Отже, бачимо суперечливість і неправдивість даного маніфесту. Адже П.Калнишевський уже відсидів 10 років і мав повне право, згідно з наказом, бути звільненим з ув'язнення. Проте, враховуючи обставини, за яких було ув'язнено П.Калнишевського, можна припустити, що його остерігалися визволити з ув'язнення, а сама Катерина II навряд чи переймалася долею кошового, якщо вона взагалі його пам'ятала.

Певні зміни та доповнення з приводу перебування П.Калнишевського за ґратами зустрічаємо на початку 90-х рр. XX ст. у працях О.Апанович, Д.Кулиняка, А.Коцура [28; 29; 30; 31; 32] та ін.

Одним із перших, хто увічнив пам'ять про козацького ватажка, став Д.Кулиняк, котрий присвятив йому ряд праць. Слід зазначити, що, попри недостатній науковий рівень, видання мають певну цінність і становлять значний інтерес, оскільки автор намагається відродити героїчну постать П.Калнишевського як борця за кращу долю українського народу та висвітлює його 112-річний життєвий шлях.

Висвітлюючи постать П.Калнишевського, Д.Кулиняк ознайомлює читацький загал з атрибутами козацтва – чашою "побратими" та Євангелієм, що зберігаються в Роменському краєзнавчому музеї. Будучи в той час працівником вищезгаданого музею, автор мав змогу детально вивчити й описати знайдені пам'ятки.

Розробкою названої проблеми займався й А.Коцур. До найцінніших надбань цього історика можна правомірно віднести працю "Від Сули до Білого моря: шлях через три століття", яку було видано до 200-річчя від дня смерті останнього кошового [33]. Це одна з найфундаментальніших у незалежній Україні наукових розвідок, цінність якої полягає в ретельно зібраному та систематизованому матеріалі, присвяченому П.Калнишевському. Окремі розділи присвячені пам'яткам козацтва – Євангелію та чаші "побратими", населеним пунктам, які безпосередньо пов'язані з П.Калнишевським. Видання містить ілюстративний додаток видатних пам'яток, пов'язаних із постаттю кошового отамана.

Коротко про перебування кошового в стінах монастиря йдеться в працях російських істориків, зокрема В.Скопина та А.Куратова [34; 35].

Останні дні життя П.Калнишевського описано й у статтях узагальнювального змісту П.Короленка, Р.Іванченка, М.Стратілата та ін. [36; 37; 38]. Соловецький період життя П.Калнишевського змальовано й у праці "Краю наш Роменський" [39], виданій на батьківщині останнього кошового Запорізької Січі.

Заслуговує на увагу й розвідка Т.Боровока "Важкий хрест нездоланного отамана...", в якій, розглядаючи становище кошового на Соловках, автор, зокрема, висуває припущення про привласнення грошей, що виділялись на утримання П.Калнишевського, його охороною. "Кожного разу за одержання цих грошей розписувалися караульні солдати, що були приставлені охороняти отамана. Немає сумніву, що ці гроші не доходили до Петра Калнишевського" [40].

Зазначимо, що дана точка зору не позбавлена права на існування, виходячи з того, що П.Калнишевський 25 років просидів в одному одязі, який перетворився на лахміття. Але, з іншого боку, певні сумніви викликає той факт, що П.Калнишевським було зроблено дорогі подарунки монастирю, та й свого часу кошовий отаман просив дозволу поремонтувати за власний кошт келію, в якій він перебував, про що дізнаємося з листа ієромонаха, де мовиться про прохання Калнишевського "работных на его сщеть нанять, четырех человек и весной с протчими монастырскими работными прислать" [41, арк. 1].

Відзначилась певною новизною праця В.Грибовського, в якій по-іншому розглядається період ув'язнення П.Калнишевського. Зокрема, автор стверджує, що, висвітлюючи період перебування П.Калнишевського в стінах Соловецького монастиря, історики безпідставно перебільшують жахливі умови ув'язнення кошового. На таку думку автора наштовхнуло особисте відвідання місця ув'язнення кошового як учасника експедиції, мета якої полягала у вивченні питань, пов'язаних із перебуванням П.Калнишевського в Соловецькому монастирі, локалізації його поховання та визначенні форм увічнення його пам'яті в Соловецькому історико-архітектурному та природному музеї-заповіднику. Результати поїздки були викладені в матеріалі Всеукраїнської наукової конференції "Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району". Опублікувавши в 2003 р. працю, присвячену кошовому, автор зауважує, що ув'язнення кошового в стінах монастиря не було таким жалюгідним, як стверджує більшість істориків. П.Калнишевський утримувався як знатний в'язень, якому, на відміну від інших, дозволяли мати власні кошти. Лише перебуваючи в казематі Голевленківської тюрми, козацькому ватажку доводилось витримувати певні незручності, оскільки через протікання даху приміщення було постійно вологим. Проте згодом кошовий був переведений до келії, де мав сухе, тепле й просторе приміщення. Та і самі умови в'язнів були значно кращими, ніж

описувалось до цього; на належному рівні витримувалися санітарно-гігієнічні норми, приміщення добре опалювались, а харчування в'язнів було цілком задовільним [42].

У 1801 р. П.Калнишевському була дарована воля. Та не довго він насолоджувався свободою. Через два роки кошовий помер. Слід зазначити, що в історичній літературі зустрічаються розбіжності при визначенні дати смерті та віку кошового. Так, знаходимо відомості про вік смерті кошового отамана від 112 до 113 років. Ці розбіжності можна пояснити відсутністю точної дати народження, оскільки істориками вона була виведена штучно, виходячи з напису на надмогильній плиті П.Калнишевського. З даного приводу В.Біднов зазначав, що "деякі історики, посилаючись на напис на його (П.Калнишевського. – А.Б.) надгробкові, визнають роком його народження 1690 рік, але це далеко не всіма визнається за правду, і через це краще погодитися з тією думкою, що рік народження Калниша зостається для нас невідомим" [43, с. 22]. Виходячи з досліджень, у сучасній вітчизняній історіографії найбільш вірогідною датою народження П.Калнишевського вважається 1690 р.

Окремих досліджень, які були б присвячені даті народження та тривалості життя П.Калнишевського, не існує. Проте в більшості праць, де міститься згадка про останні роки життя кошового, домінує точка зору про тривалість життя козацького ватажка в 112 років. І лише деякі автори у своїх працях подають вік 113 років. Хоча можна виділити і таких істориків, які піддають сумніву довголіття П.Калнишевського. Зокрема, Д.Яворницьким у праці "Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский" на підставі зібраних автором різноманітних документів були зроблені такі висновки: "П.Калнишевський і сам не знав, скільки йому років, про що свідчать відсутність в сповідальних розписах проти прізвища П.Калнишевського його віку, в той час як вік інших арештантів всюди точно встановлено; да й не міг П.Калнишевський у віці 85 років управляти Січчю" [44, с. 15]. Як бачимо, автор піддає сумніву довголіття кошового. Аналогічної точки зору дотримувався Ф.Ніколайчик у своїй праці "Родина Калнишевскаго". На противагу даній версії, Н.Приступко запевняє у вірогідності довголіття П.Калнишевського, зазначаючи, що "якщо козаки не гинули в боях молодими, то зберігали міцне здоров'я і світлий розум до найповажнішого віку" [45, с. 5].

Незважаючи на існуючі в історичній літературі розбіжності з приводу віку П.Калнишевського, науковці у своїх дослідженнях використовують напис із надмогильної плити П.Калнишевського, на якій читаємо: "Скончался 1803 года октября 23 дня, въ субботу, 112 летъ отъ роду, смертию благочестивою доброю" [46, с. 26].

Відразу постає проблема місця поховання кошового, оскільки в історичній літературі вона висвітлена не достатньо. Лише кілька істориків піднімають це питання. Основна причина його невирішеності криється у відсутності документального матеріалу та історичній особливості використання монастирських земель у ХХ ст. До нашого часу дійшла надмогильна плита козацького ватажка, виготовлена через 53 роки після смерті П.Калнишевського на кошти архімандрита Соловецького монастиря Олександра [47].

Досліджуючи дане питання, Г.Фруменков місце могили визначає місцем розташування надмогильної плити: "Могила знаходиться на головному дворі Соловецького монастиря, де знаходиться надгробна плита" [48, с. 55]. Проте всупереч логіці, особливо враховуючи зміщення надмогильної плити, поховання тіла слід вважати невідомим. Іншої думки дотримуються такі дослідники, як А.Коцур, Д.Кулиняк, В.Грибовський та ін., які стверджують про неможливість визначення точного місця поховання, оскільки в 20–30-х рр. ХХ ст. землі монастиря використовувалися під земельні наділи, де вирощували городину. Відомо лише, що кошовий був похований на південному подвір'ї Спасо-Преображенського собору при Успенській церкві, поруч із могилами видатного російського публіциста початку ХVІІ ст. Авраамія Паліцина і соловецького архімандрита Феодорита. Однак плита на могилі Феодорита не збереглася, що ускладнює пошук поховання кошового.

Отже, відсидівши 25 років в ув'язненні, будучи при цьому "без вини винуватим", П.Калнишевський побачив волю в 1801 р. Проте постає питання, чому влада так жорстоко розправилася з кошовим. Це питання свого часу ставив М.Грушевський, зауважуючи при цьому, "що найбільш дивним є те, що тих старшин, які намовляли запорожців не противитися царській волі, арештовано і розвезено по монастирях в тяжке заслання" [49, с. 465]. З цього приводу існує кілька версій. Більшість дослідників дотримується точки зору про намагання царського уряду якомога далі й надійніше сховати П.Калнишевського від острівця козацької свободи і України в цілому. Насамперед при винесенні вироку влада керувалась страхом перед можливим відновленням Січі, усвідомлюючи автономістські тенденції козацтва [50]. Але існує ще й інший погляд, згідно з яким ув'язнення П.Калнишевського було зумовлене не інтересами російського уряду, а приватними інтересами Г.Потьомкіна. Прихильниками даної точки зору виступають В.Голобуцький та В.Грибовський [51; 52]. Зокрема, В.Голобуцький у своїй праці "Запорозьке козацтво" зазначає, що, ставши генерал-губернатором Новоросійського краю, Г.Потьомкін не міг миритися з існуванням на південних землях Запорозької республіки, яка стояла на шляху його колонізаційної політики. Причому суворий вирок старшинам, на думку історика, – це теж справа рук Потьомкіна. Не зумівши утримати та перетворити козацтво на регулярне російське військо після зруйнування Січі, Г.Потьомкін такий прорахунок вирішив віднести на рахунок запорізької старшини. Не бажаючи афішувати свої прорахунки, Г.Потьомкін у листі до імператриці звинувачував старшину у "великому злочині" та вимагав смертної кари останнім. Проте враховуючи, що смертна кара не мине

безслідно і можливе виявлення небажаних для Г.Потьомкіна фактів, він просить Катерину II про відправлення старшин на вічне ув'язнення до монастирів. Таким чином, стає зрозумілим, що перебуванням у "кам'яному мішку" кошовий "завдячує" безпосередньо колишньому прихильнику козацтва Г.Потьомкіну, який неодноразово називав П.Калнишевського "батьком". Хоча свого часу В.Біднов назвав Г.Потьомкіна не лише зрадником козацтва й основним винуватцем трагічної долі кошового, а подав його як рятівника П.Калнишевського від смертної кари: "... його (П.Калнишевського. – А.Б.) було засуджено до кари на смерть, але Нечоса, себто князь Потьомкін, випрохав йому помилування, й його було заслано у Соловецький монастирь..." [53].

Одначе, незважаючи на велику кількість праць, присвячених кошовому, низка питань біографічного характеру щодо П.Калнишевського залишаються малодослідженими. Причина того – у забороні царською, а згодом радянською владою досліджувати цю героїчну історичну постать, знищення цілого ряду документів і матеріалів, які б могли пролити світло на ряд питань, що так і залишилися на сьогодні "білими плямами" в історії. Доступ до архівних установ із проголошенням незалежності України хоча і дозволив науковцям більш глибоко та широко розкрити досліджувану нами проблему, проте так і не подолано цілого ряду протиріч щодо біографії П.Калнишевського.

Література

1. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський ; передм. та комент. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : Січ, 2003. – 678 с.
2. Ефименко П. Калнишевский – последний кошевой Запорожской Сечи 1691–803 / П. Ефименко // Русская старина. – 1875. – Кн. XIV. – С. 405–420.
3. Ефименко П. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии 1708–1802 г. / П. Ефименко // Кивская старина. – 1882. – Т. III. – Сентябрь. – С. 391–412.
4. АСДІАГМЗ, ф. 2, оп. 1, спр. 383, арк.1–5.
5. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького / упоряд. С. В. Абросимова та ін. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. – Вип. 4 : Листи Д.І.Яворницького до діячів науки і культури. – 500 с.
6. Вказ. праця. – С. 170.
7. Вказ. праця. – С. 176.
8. Эварницкий Д. И. Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский / Д. И. Эварницкий. – Новочеркасск : Типография А. А. Карасеви, 1887. – 15 с.
9. Вказ. праця. – С. 10–11.
10. Вказ. праця. – С. 13.
11. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький ; підготовка тексту і наук.-довід. апарату С. В. Абросимової, Н. Є. Василенко ; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – 3-тє вид., випр. і доп. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005.
Ч. 2. – 2005. – 496 с.
12. Вказ. праця.
13. Одовецъ К. История Украины за часов Петра Великого и Катерины II / К. Одовецъ. – Львов : Друкарня Товариства имени Шевченка, 1886. – С. 16–33.
14. Колчин М. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв. : исторический очерк / М. Колчин // Русская старина. – 1887. – Кн. 10, 11, 12.
15. Фруменков Г. Г. Доля останнього кошового отамана Запорізької Січі / Г. Г. Фруменков // УІЖ. – 1966. – № 1–2. – С. 120–126.
16. Иконников В. С. Ссылные и заточенные в Соловецком монастыре / В. С. Иконников // Русская старина. – 1888. – Кн. 3. – С. 757–760 ; Кн. 6. – С. 603–605.
17. Максимов С. Соловецький монастирь / С. Максимов – СПб., 1890. – 44 с.
18. Немировичь-Данченко В. И. Соловки. Воспоминания и рассказы из поездки с Богомольцами (В сокращении) / В. И. Немировичь-Данченко. – М., 1916. – 69 с.
19. Соловецький монастирь и его святыни. – СПб., 1884. – 82 с.
20. Одовецъ К. История Украины за часов Петра Великого и Катерины II / К. Одовецъ. – Львов : Друкарня Товариства имени Шевченка, 1886. – С. 16–33.
21. Гернет М. Н. История царской тюрьмы / М. Н. Гернет. – М. : Госюриздат, 1951.
Т. 1. – 1951. – 327 с.
22. Вказ. праця. – С. 222.
23. Фруменков Г. Г. Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке / Г. Г. Фруменков. – Архангельское книжное издательство, 1963. – С. 55.
24. Вказ. праця. – С. 50.
25. Пересветов Р. Тайны выцветших страниц / Р. Пересветов. – М. : Детгиз, 1961. – 287 с.
26. К истории заточения кошового П.Калнышевскаго в Соловецком монастыре // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXIX. – № 10–12, декабрь. – С. 141–142.
27. Вказ. праця. – С. 142.
28. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
29. Кулиняк Данило. Соловецький в'язень, або Останній гетьман України / Данило Кулиняк // Дніпро. – 1990. – № 7. – С. 137–151.

30. Кулиняк Д. І. Лицар Дикого Поля: останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський та його доба : історико-документальна повість-есе / Д. І. Кулиняк. – К. : Варта, 2005. – 144 с.
31. Кулиняк Данило. Од Калниша вісті... / Данило Кулиняк // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 53–68.
32. Коцур А. П. Шлях на Голгофу. Від кошового отамана Петра Калнишевського до СВУ / А. П. Коцур, В. П. Коцур. – К. : Хрещатик, 1996. – 84 с.
33. Коцур В. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (до 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І.Калнишевського) / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – К. ; Переяслав-Хмельницький : Книги – XXI, 2004. – 360 с.
34. Скопин В. В. На Соловецких островах / В. В. Скопин. – М. : Искусство, 1990. – 198 с. ; Куратов А. А. Кальнышевский Петр Иванович / А. А. Куратов // Поморская энциклопедия : в 5 т. / гл. ред. Н. П. Лаверов. – Архангельск: Помор. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, 2001. Т. 1 : История Архангельского Севера / гл. ред. В. Н. Буланов ; сост. А. А. Куратов. – 2001. – 483 с.
35. Короленко П. Азовцы / П. Короленко // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIV. – № 7–9. – С. 53–74.
36. Іванченко Р. Останній кошовий Січі Запорозької / Р. Іванченко // Літературна Україна. – 1991. – 11 липня.
37. Стратілат М. Великий в'язень / М. Стратілат // Українська культура. – 2003. – № 10. – С. 40.
38. Краю наш Роменський : краєзнавчий нарис / упоряд. Г. В. Діброва, О. В. Іваненко, В. В. Панченко. – Суми : Слобожанщина, 2002. – 104 с.
39. Боровок Т. Важкий хрест нездоланного отамана... / Т. Боровок // Військо України. – 2005. – № 7. – С. 34–36.
40. РДАДА, ф. 1201, оп. 2, ч. 1, спр. 949, арк. 1.
41. Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ : Пороги, 2004. – 91 с.
42. Степовий В. Запорозький зімовник / В. Степовий, В. Біднов. – Катеринослав, 1916. – 30 с.
43. Эварницкий Д. И. Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский / Д. И. Эварницкий. – Новочеркасск : Типография А. А. Карасеви, 1887. – С. 15.
44. Приступко Н. Соловецкий в'язень / Н. Приступко // Хрещатик. – 2003. – 4 листопада.
45. Шудря М. Історія державотворення в іменах / М. Шудря // Українська культура. – 1999. – № 3–4. – С. 26–27.
46. Ефименко П. Последний писарь Войска Запорожского Глоба / П. Ефименко // Киевская старина. – 1882. – Т. III. – № 7–9. – С. 368–371.
47. Фруменков Г. Г. Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке / Г. Г. Фруменков. – Архангельское книжное издательство, 1963. – С. 55.
48. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський ; упоряд. Й. Брояк. – Нове доп. вид. – Донецьк, 2003. – 733 с.
49. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
50. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 539 с.
51. Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ : Пороги, 2004. – 128 с.
52. Степовий В. Запорозький зимівник / В. Степовий, В. Біднов. – Катеринослав, 1916. – С. 28.